

संस्कृतभाषा सुभाषितैः समलङ्कृता खलु । सुभाषितेभ्यः उद्धृताः नैकविधाः संस्कृतसूक्तयः न केवलं संस्कृते, अपि तु अन्यभाषास्वपि मार्मिकतया उत्स्फूर्ततया च उपयुक्ताः दृश्यन्ते । प्रायः जनाः सम्पूर्णं सुभाषितं न स्मरन्ति परन्तु सूक्तयः तेषां जिह्वाग्रे तिष्ठन्ति । भाषावैभवं वर्धयन्त्यः एतादृश्यः सूक्तयः छात्रैः सम्यक् पठितव्याः स्मर्तव्याः च ।

न चोरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।

व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥१॥

[विद्याधनं चोरहार्यं न (अस्ति), राजहार्यं न, भ्रातृभाज्यं न, भारकारि (अपि) न (अस्ति) । व्यये कृते अपि (तत्) नित्यं वर्धते एव । (सत्यमेव विद्याधनं) सर्वधनप्रधानम् (अस्ति) ।]

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥२॥

[लघुचेतसां (कृते) अयं निजः परः वा इति गणना (अस्ति) । उदारचरितानां (कृते) तु वसुधा एव कुटुम्बकम् (अस्ति) ।]

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः ।

परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम् ॥३॥

[वृक्षाः परोपकाराय फलन्ति । नद्यः परोपकाराय वहन्ति । गावः परोपकाराय दुहन्ति । इदं शरीरं परोपकारार्थम् (एव अस्ति) ।]

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं

मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।

चित्तं प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं

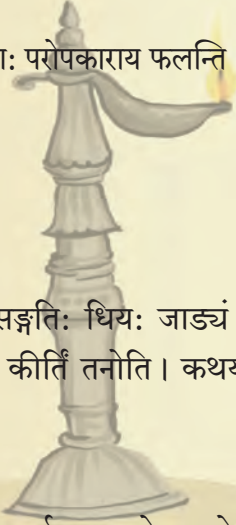
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसां ॥४॥

[सत्सङ्गतिः धियः जाड्यं हरति, वाचि सत्यं सिञ्चति, मानोन्नतिं दिशति, पापम् अपाकरोति, चित्तं प्रसादयति, दिक्षु कीर्तिं तनोति । कथय ! (सा सत्सङ्गतिः) पुंसां किं (हितं) न करोति ?]

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥५॥

[यत्र नार्यः पूज्यन्ते तत्र देवताः रमन्ते । यत्र तु एताः न पूज्यन्ते तत्र सर्वाः क्रियाः अफलाः (भवन्ति) ।]

भाषाभ्यासः

श्लोकः १

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

अ) कैः धनं न ह्रियते ?

आ) केषु धनं न विभज्यते ?

इ) सर्वधनप्रधानं किम् ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत ।

विद्याधनं व्यये कृते कथं वर्धते ?

३. सन्धिविग्रहं कुरुत । वर्धत एव ।

४. समानार्थकशब्दं लिखत ।

चोरः, भारः, नित्यम्, विद्या, धनम्, प्रधानम् ।

५. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत ।

व्ययः, नित्यम्, प्रधानम् ।

श्लोकः २

१. सन्धिं कुरुत ।

(अ) परः + वा + इति

(आ) वसुधा + एव

२. एकवाक्येन उत्तरत ।

- अ) 'अयं निजः, अयं परः' इति केषां गणना ?
आ) केषां कृते वसुधा एव कुटुम्बकम् भवति ?

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

लघुचेतसः उदारचेतसः जनाः कथम् अभिज्ञातव्याः ?

४. स्तम्भमेलनं कुरुत

अ	स्वीयम्	चिन्तनम्	अन्यः	पृथिवी
आ	गणना	वसुधा	निजः	परः

श्लोकः ३

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

- अ) परोपकाराय वृक्षाः किं कुर्वन्ति ?
आ) परोपकाराय नद्यः किं कुर्वन्ति ?
इ) काः परोपकाराय दुहन्ति ?
ई) शरीरं किमर्थम् ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत ।

परोपकारः नाम किम् ? के परोपकारमग्राः ?

३. समानार्थकशब्दं लिखत ।

वृक्षाः, नद्यः, शरीरम् ।

४. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत । उपकारः, परः ।

श्लोकः ४

१. रिक्तस्थानं पूरयत ।

- अ) सत्सङ्गतिः धियः जाड्यं _____ ।
आ) सत्सङ्गतिः वाचि _____ सिञ्चति ।
इ) सत्सङ्गतिः _____ दिशति ।
ई) सत्सङ्गतिः पापम् _____ ।
उ) सत्सङ्गतिः चित्तं _____ ।
ऊ) सत्सङ्गतिः दिक्षु _____ तनोति ।

२. माध्यमभाषया उत्तरत ।

सत्सङ्गतिः जीवने किं किं करोति ?

श्लोकः ५

१. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

नार्यस्तु, यत्रैताः, एतास्तु, तत्राफलाः, सर्वास्तत्र ।

२. एकवाक्येन उत्तरत ।

- अ) देवताः कुत्र रमन्ते ?
आ) क्रियाः कुत्र अफलाः भवन्ति ?

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

‘यत्र नार्यः पूज्यन्ते’ । इति सूक्तिं श्लोकस्य
आधारेण स्पष्टीकुरुत ।

४. ‘नारी’ इत्यर्थम् अमरकोषपङ्क्तिं लिखत ।

॥ अमरकोषः ॥

विग्रहः ।

राजा - राजा राट् पार्थिवः क्षमाभृत्पभूपमहीक्षितः ।
गुरुः - उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः ।
नासिका - क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ।
नेत्रम् - लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।
कर्णः - कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ।
षट्पदः - द्विरेफपुष्पलिङ्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ।
मानवाः - मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।
नारी - स्त्री योषिदङ्गना योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।
निपुणः - प्रवीणो निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।
मार्गः - अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।
सैनिकः - भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।
निद्रा - स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ।
बुद्धिः - बुद्धिर्मनीषा धिषणाधीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।
वचः - व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ।
शत्रुः - रिपौ वैरिसप्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदः ।

राजा, राट्, पार्थिवः, क्षमाभृत्, नृपः, भूपः, महीक्षितः ।
उपाध्यायः, अध्यापकः, निषेकादिकृत्, गुरुः ।
घ्राणम्, गन्धवहा, घोणा, नासा, नासिका ।
लोचनम्, नयनम्, नेत्रम्, ईक्षणम्, चक्षुः, अक्षिः ।
कर्णः, शब्दग्रहः, श्रोत्रम्, श्रुतिः, श्रवणम्, श्रवः ।
द्विरेफः, पुष्पलिङ्, भृङ्गः, षट्पदः, भ्रमरः, अलिः ।
मनुष्याः, मानुषाः, मर्त्याः, मनुजाः, मानवाः, नराः ।
स्त्री, योषित्, अङ्गना, योषा, नारी, सीमन्तिनी, वधूः ।
प्रवीणः, निपुणः, अभिज्ञ, विज्ञः, निष्णातः, शिक्षितः ।
अयनम्, वर्त्म, मार्गः, अध्वा, पन्थाः, पदवी सृतिः ।
भटाः, योधाः, योद्धारः, सेनारक्षाः, सैनिकाः ।
निद्रा, शयनम्, स्वापः, स्वप्नः, संवेशः ।
बुद्धिः, मनीषा, धिषणा, धीः, प्रज्ञा, शेमुषी, मतिः ।
व्याहारः, उक्तिः, लपितम्, भाषितम्, वचनम्, वचः ।
रिपुः, वैरी, सपत्नः, अरिः, द्विषद्, द्वेषणः, दुर्हद् ।

रम्यसंस्कृतम् । सङ्ख्याविशेषणानि - २ ।

संवादम् इमं पठत ।

मातामही - एकतः चतुःपर्यन्तं सङ्ख्यारूपाणि अधीतानि खलु ?

पञ्चतः तु सङ्ख्यारूपेषु न लिङ्गभेदः । ताः यथावत् प्रयोक्तव्याः ।

वेणुः - ज्ञातम् । तर्हि पञ्च आसन्दाः, पञ्च अङ्कन्यः पञ्च भवनानि वा ।

सुधेन्दुः - तथा च सप्त बटवः, सप्त रज्जवः, सप्तैव च दिनानि ।

पृथा - इतोऽपि अष्ट तारकाः, अष्ट मुनयः, अष्ट वसूनि ।

मातामही - उत्तमम् । काश्चन सङ्ख्याः प्रसिद्धाः । यथा नव रात्रयः ...

वेणुः च पृथा च - सप्त ऋषयः, दश आननानि, अष्ट लक्ष्म्यः... त्रीणि भवनानि, नव रत्नानि वा ।

मातामही - पर्याप्तम् । अहम् अधुना कूटप्रश्नं वदामि । भिः - भ्यः - भ्यः - आनाम् - सु । किम् एतद् ?

सुधेन्दुः - (उच्चैः हसित्वा) न एषः कूटप्रश्नः । एते तु विभक्तिप्रत्ययाः । गतवर्षे अहं पठितवान् सम्यक् स्मरामि अधुना अपि ।

वेणुः - ओहो सुधेन्दो ! सत्यमेव तीक्ष्णा जाता तव बुद्धिः । तर्हि एते सङ्ख्याप्रत्ययाः तृतीयातः सप्तमीपर्यन्तम् ।

पृथा - यथा - पञ्च, पञ्च, पञ्चभिः, पञ्चभ्यः, पञ्चभ्यः, पञ्चानाम्, पञ्चसु । पञ्चतः नवदशपर्यन्तं रूपाणि पञ्च सङ्ख्या इव भवन्ति । सत्यं खलु ?

मातामही - आम्, अतीव मुदिताऽस्मि । यूयं सर्वे संस्कृतपटवः । इतः परं संस्कृतभाषया खेलितुं समर्थाः ।

सुधेन्दुः - तत्तु त्वया सह सम्भाषणेन किञ्चिद् व्याकरणाभ्यासेन च ।

वेणुः - सङ्ख्यारूपाणि सम्यगधीत्य सम्भाषणे सङ्ख्यानाम् अधिकं प्रयोगं कुर्मः ।

पृथा - अग्रिमे अवकाशे अन्यान् सङ्ख्याविशेषान् ज्ञातुम् आगच्छामः ।

सम्भाषापत्रम्

सङ्ख्यारूपाणि लिखित्वा वाक्यानि पूरयत ।

- तत्र _____ (५) बालकेषु कलहः उद्भूतः ।
- _____ (६) बिडालैः एकः एव मूषकः दृष्टः ।
- _____ (७) दीपानाम् एका आवलिः गृहे दृश्यते ।
- _____ (९) रात्रीणां समूहः नाम नवरात्रम् ।
- अपि जानासि _____ (७) ऋषीणां नामानि ?
- कार्तिकेयः _____ (६) मुखैः वदति किम् ?
- रावणस्य _____ (१०) मस्तकेभ्यः किरीटाः पतिताः ।
- _____ (८) लक्ष्मीषु कति नामानि जानासि ?
- राजा _____ (९) ऋषिभ्यः दानं दत्तवान् ।
- _____ (६) वस्तुभ्यः _____ (३) वस्तूनि आवश्यकानि ।
- अस्माभिः _____ (८) भूपतीनां चरित्राणि पठितानि ।

सङ्ख्यारूपाणि

(नित्यं बहुवचनम्)			
षष्	अष्टन्	नवन्	विभक्तिः
षट्/षड्	अष्ट / अष्टौ	नव	प्रथमा
षट्/षड्	अष्ट / अष्टौ	नव	द्वितीया
षड्भिः	अष्टभिः/ अष्टाभिः	नवभिः	तृतीया
षड्भ्यः	अष्टभ्यः/ अष्टाभ्यः	नवभ्यः	चतुर्थी
षड्भ्यः	अष्टभ्यः/ अष्टाभ्यः	नवभ्यः	पञ्चमी
षण्णाम्	अष्टानाम्	नवानाम्	षष्ठी
षट्सु/ षट्सु	अष्टसु/ अष्टासु	नवसु	सप्तमी

अत्र भिन्नं
पदं किम् ?

गणयति	सूचयते	कथयति
धारयति	पूज्यते	ताडयते
घोषयते	चोरयति	क्षालयति

क्रियापदानि वाक्ये अन्विष्यत ।

१. सुवर्णं सर्वश्रेष्ठं गण्यते । २. सौजन्यं
श्रेष्ठम् उच्यते । ३. चित्रे नदी दृश्यते ।
एतेषां समानता का ?

१. प्रत्ययः - २. मूलधातुः +

उत्तरम् -

एतानि वाक्यानि पठत ।

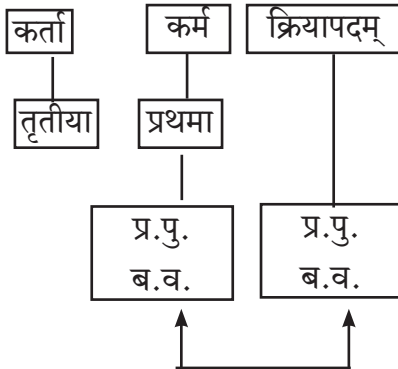
१. रामेण ग्रन्थः पठ्यते ।
२. रामेण ग्रन्थौ पठ्येते ।
३. रामेण ग्रन्थाः पठ्यन्ते ।
४. रामेण अहं दृश्ये ।
५. रामेण आवां दृश्यावहे ।
६. रामेण वयं दृश्यामहे ।

एतेषु वाक्येषु क्रियापदं कर्मपदस्य पुरुषं वचनं च अनुसरति । यदि कर्मपदं परिवर्तते तर्हि क्रियापदम् अपि परिवर्तते अतः कर्मप्रधानानि वाक्यानि इमानि ।

कर्मवाच्यः प्रयोगः । (कर्मणि प्रयोगः)

कर्ता	कर्म	क्रियापदम्
तृतीया विभक्तिः	प्रथमा विभक्तिः	कर्मपदस्य पुरुषवचनानुसारम्

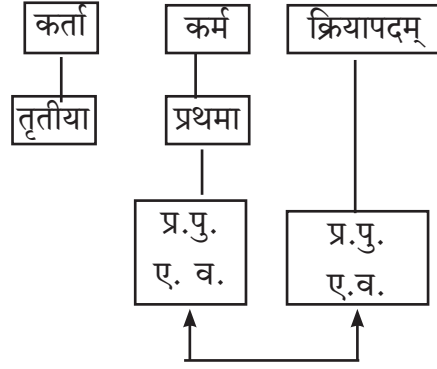
१) मधुरया सुधाखण्डाः आनीयन्ते ।

क्रियापदं कर्मपदम् अनुसरति ।

अतः कर्मवाच्यं क्रियापदम् इदम् ।

२) अस्माभिः ग्रन्थः पठ्यते ।

क्रियापदं कर्मपदम् अनुसरति ।

अतः कर्मवाच्यं क्रियापदम् इदम् ।

पठत बोधत !!

व्यासगणेशकथा ।

भगवता व्यासमुनिना महाभारतं नाम महाकाव्यं विरच्यते । एतस्मात् सन्तुष्टः ब्रह्मदेवः तस्य पुरतः आविर्भवति । तदा व्यासेन नम्रेण प्रणम्यते । ब्रह्मदेवेन कथ्यते, “हे मुने, त्वया यत् काव्यं विरचितं तस्य लेखनं कर्तव्यम्” इति । व्यासमुनिना उच्यते, “देव, मम काव्यस्य लेखनार्थं नास्ति योग्यः लेखकः ।” ब्रह्मदेवेन कथ्यते, “श्रीगणेशः तव काव्यं लिखेत् । त्वया सः प्रार्थनीयः ।” ततः ब्रह्मदेवेन निर्गम्यते ।

व्यासमुनिना श्रीगणेशः आहूयते । श्रीगणेशेन प्रणम्य कथ्यते, “मुनिवर, मया किं करणीयं तत् आदिशतु ।” व्यासमुनिना कथ्यते, “गणेश, त्वया मम काव्यं लेखितव्यम् ।” गणेशेन उच्यते, “अवश्यं लिखामि । किन्तु भवता सर्वे श्लोकाः अविरतं कथयितव्याः ।” व्यासमुनिना उच्यते, “तथास्तु । किन्तु त्वया अपि एकस्य अपि अक्षरस्य अर्थम् अज्ञात्वा न लेखितव्यम् ।” श्रीगणेशेन कथ्यते, “आम्, तथा करोमि” इति । तदनन्तरं व्यासमुनिना श्लोकाः कथ्यन्ते गणेशेन ते लिख्यन्ते । व्यासमुनिना कठिनाः श्लोकाः कथ्यन्ते तदा गणेशेन चिन्तनं क्रियते अर्थः ज्ञायते लिख्यते च ।